

УДК 811.161.3'04'373.46

**Грамадска-палітычная тэрміналогія
ў старабеларускай мове**

Хазанава К. Л.

Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны

Гомель, Беларусь

Вялікі і значны пласт лексікі любой літаратурнай мовы складаюць тэрміны. Яны ўяўляюць сабой своеасаблівы паказальнік жыццядзейнасці мовы, бо немагчыма ўявіць функцыянаванне разнастайных галін вытворчасці, культур, навукі, а таксама іншых сфер чалавечай жыццядзейнасці без выкарыстання тэрмінаў. І чым большае функцыянаванне мае літаратурная мова ў грамадстве, тым большую разгалінаванасць і разнастайнасць мае яе тэрміналогія.

Нельга не прызнаць, што інфармацыйныя магчымасці беларускай мовы на сёння дастаткова абмежаваныя. Такая сітуацыя мела аб'ектыўныя гістарычныя прычыны. Аднак на сённяшні момант беларуская мова функцыюе, дзейнічае і, хаця і не вельмі хутка, усё ж пашырае сваю распаўсюджанасць у грамадстве, на што ўказвае хаця б ужо толькі з'яўленне асобных беларускамоўных старонак у камп'ютарных сетках.

Магчыма, што больш актыўнаму пашырэнню функцыянавання беларускай літаратурнай мовы паспрые далейшая распрацоўка яе тэрміналогіі. Неабходна адзначыць, што на працягу гістарычнага развіцця беларускай літаратурнай мовы беларускамоўныя тэрміны пачыналі распрацоўвацца не аднойчы. Беларускія мовазнаўцы дасягнулі ў гэтай справе значных поспехаў. Тут трэба прыгадаць шматлікія беларускія тэрміналагічныя слоўнікі 20-х гадоў 20 ст. Толькі Інстытут беларускай культуры, знакаміты Інбелкульт, выпусціў на працягу 20-х гадоў 24 слоўнікавыя выпускі “Беларускай навуковай тэрміналогіі”. Плённая распрацоўка беларускай тэрміналогіі адбывалася і ў канцы 20 ст., калі ў 90-я гады ўбачылі свет слоўнікі фізічнай, матэматычнай, вайсковай, сельскагаспадарчай тэрміналогіі, а беларуская літаратурная мова папоўнілася адпаведнымі тэрміналагічнымі адзінкамі.

Беларуская мова на працягу свайго гістарычнага развіцця спазнала розныя перыяды: і заняпаду, і росквіту. Сапраўдны росквіт беларускай мовы прыходзіўся на часы існавання Вялікага княства Літоўскага (ВКЛ), дзе тагачасная мова беларусаў была дзяржаўнай, на ёй адбывалася перапіска гарадскіх устаноў, на ёй пісаліся княжыя загады і нават вяліся дыпламатычныя стасункі. На старабеларускай мове былі напісаны зводы законаў дзяржавы – знакамітыя Статуты ВКЛ (1529, 1566, 1588 гадоў

выдання). Гэтыя дакументы ўтрымліваюць шматлікія прыклады грамадска-палітычнай тэрміналогіі, пільнае вывучэнне і ўважлівае даследаванне якой садзейнічае найлепшай распрацоўцы гэтай групы тэрмінаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове.

Лексічны склад Статутаў ВКЛ, асабліва друкаванай рэдакцыі 1588 года (далей – Статут), дае ўяўленне аб багацці грамадска-палітычнай тэрміналогіі тагачаснай мовы беларускага народа.

У першую чаргу звяртаюць на сябе ўвагу назвы асоб паводле сацыяльнага стану. Натуральна, самай часта ўжывальнай з’яўляецца найменне *шляхціц*. Неабходна адзначыць, што гэта слова ўжываецца выключна з канцавым *-іч* (у адрозненне ад сучаснага *шляхціц*) і мае фанетычныя варыянты, адрозныя адлюстраваннем такой фанетычнай адметнасці беларускай мовы, як зацвярдзенне шыпячых, што адлюстроўваецца непаслядоўна, часам захоўваецца іх этымалагічная мяккасць: таковыя *шл"хътичъ*.. маець быти горломъ каранъ [1, с. 222]; *шл"хтичъ*аковы не былъ на горячем ѳчинкѣ поиманъ (224); писма рѳского ѳмиестныхъ *шл"хтичовъ* (214).

Адзначаецца ў артыкулах Статута і лексема *панъ* ‘гаспадар, памешчык, валадар пэўнай маёмасцю’: *череъ* листь ур"довыи *пана* того стрельца.. *вбослати* (218); *пана* вного (218); на кгрѳнтъ и берегъ иншого *пана* (221). Слова *панъ* ужываецца і як паважлівая назва асобы, што займае пэўную пасаду: самъ *панъ* *воевода* (216); маець *па"* *воевода* (215). Найменне *панъ* трывала ўвайшло ў тагачасную беларускую мову, на гэта ўказваюць утварэнні ад гэтага кораня, якія таксама сталі часткай грамадска-палітычнай лексікі старабеларускай літаратурнай мовы: *родичовъ* того *панства* (214); *кн"зские панские* або и *зем"нские* были *гоны* (220).

Шматлікія артыкулы Статута адлюстравалі сацыяльную іерархію тагачаснага грамадства Вялікага княства Літоўскага. З прычыны гэтага ў слоўнікавым складзе помніка сустракаюцца найменні асоб, што на сацыяльнай лесвіцы тагачаснага грамадства размяшчаліся не вельмі высока: *в* *навезъкахъ людѳе простыхъ*, и *в* такихъ людѳехъ и *чел"ди* (221). Тут размяжоўваюцца *люди простые*, якія не з’яўляюцца шляхціцамі, і *челядь* ‘служы, прыгонныя’. Іншы раз асобы нешляхетнага паходжання ўдакладняюцца найменнем *человекъ простого стану*: *в* забитію *члѳка простого станѳ* (221). Часам сустракаецца і двухслоўнае найменне *тяглый человекъ* ‘абкладзены павіннасцямі, нясучы подаці’: *т"гломо человекѳ* двадцать п"тъ копъ грошей (225).

Паводле тэкстаў артыкулаў Статута можна даведацца аб некаторых тагачасных пасадах: *ѳставѳемъ* ижъ *воеводове* и *старостове* *ѳбдовѳе* маюць зособна кождѳ зъ нихъ на вр"де своемъ выбрати и на сѳдъ засадити *наместника* албо *подъстаростого* *ѳбдѳю замъкового* (214). Пры гэтым

некаторыя пасады мелі некалькі назваў, якія ўказваюцца ў тэксце: *наместніка* або *подъстаростего*, дзе *подъстарости* ‘памочнік старосты’.

У тэксце Статута суддзі ў ВКЛ падзяляліся на земскіх і замкавых: присе́го вчинивши ротою *сѣды* *земьского* (214); *подъстаростего* *сѣдью* *замькового* (214). Ужывалася і назва пасады суддзі ўвогуле: *роздель четверты* в *сѣдь<х* и в *сѣдохъ* (214). Асоба, якая займала пэўную пасаду ў судзе, называлася *врядникъ* (*урядникъ*) ад *врядъ* (*урядъ*) ‘урад, суд’: в *ѡстановенью.. вр"дниковъ* ихъ *сѣдовыхъ* *кгородскихъ* (214); *ѡр"дникъ* на рокъ ^ *вр"дѡ* зложоны не прыбыль (218). Варыянтнасьць найменняў абумоўлена імкненнем складальнікаў да фанетызацыі правапісу ў мове дакумента. Варыянт з пачатковым *ѡ* перадаў змяненне у на ў, характэрнае як для сучаснай беларускай мовы, так і для жывой беларускай мовы часоў стварэння Статута. Дарэчы, варыянты адзначаюцца і пры перадачы слова *врядъ* (*урядъ*), якое часта ўжываецца ў артыкулах дакумента: *позвати таковы* *вр"дъ* *кгородскі* (216), на *вр"де* *своемъ* *выбрати* (214); *справе"ливости* з *ѡр"домъ* *своимъ* *ѡчинити* (216). Часам сустракаецца двухслоўнае найменне: *тогда* *сторона* *жалобна<* в *то' кровде* *свое' маеть* ^ *вр"дѡ* *земьского* *тогожъ* *повѣто* *листь* *упоминальны* *вз"ти* (215).

Узгадваюцца ў Статуце і іншыя пасады і службовыя асобы:

войт ‘гарадскі галава, вясковы стараста, судовая пасада’: *навезки тивѡномъ* *ключникомъ* *во томъ* *старцемъ* *лавни(20)къ* *лавникъ* ‘судовы чын у вѣсцы, абавязкам якога было вызначэнне ступені пашкоджанняў і страт’;

писаръ: присе́го вчинивши.. *писаръ* ротою *писара* *земьского* (214);

тивунъ (*тиунъ*) ‘службовая асоба пра князях, баярах, епіскапах’.

У Статуце ўжываюцца шматлікія назвы асоб паводле прафесій і абавязкаў. Паколькі кодэкс ВКЛ паслядоўна і рашуча абараняў прыроду, каштоўных звяроў і птушак, некаторыя яго артыкулы прысвечаны экалагічным пытанням, што абумовіла выкарыстанне наймення *стрелець*: *если бы хто стрельцовъ* *послалъ ѡ чѡжою* *пѡщѡ* (217); *если бы стрелца* *пѡмано надъ зверомъ* (218); *тотъ стрелець* в *пѡщѡ чѡжою* *ходилъ* (218).

Статут ВКЛ кранаў інтарэсы не толькі шляхты, але і простых людзей. У тэкстах артыкулаў частыя найменні слуг: так же и *ѡ слугахъ* *приказныхъ* (221). Як правіла, у тэксце маюцца ўдакладненні:

панъцерный слуга ‘слуга вайсковых начальнікаў’: *панъцерномъ* *слѣзе* (225);

путный слуга ‘слуга пры каралеўскім двары; чыноўнік, як выконваў розныя даручэнні’: *путному* *слuze* (225).

Іншы раз службовыя абавязкі або прафесіі простых людзей называюцца паводле выконваемых заняткаў:

борътникъ ‘пчалаяр’: *бортникѡ* два рѡбли грошеи (225);

челядникъ ‘дамавы слуга, дваровы’: *чел"дникѡ* домовомѡ ^чизномѡ и поломеникѡ копѡ грошеи (225).

Не абмінуў увагай Статут і рамеснікаў: *золотарѡ ирганисте пѡшкарѡ, гафтарѡ, малерови соколникѡ машталерѡ, кравцѡ, гафтарце, кове"нику, ткачу, слесарѡ сто "махѡ, до ' л" иѡ, дѡ* ековалюсто^лр мул *"рѡ ше"цу гончарѡ, ты" вси" головщины по три"цати копѡ грошеи* (226). У тэксце таксама захоўваецца і агульнае найменне, прычым як аднаслоўнае, так і словазлучэнне: *ѡ головщинахъ ремесныхъ людехъ* (226); і *и"шымъ ремесникомъ* которыхъ тут не напісана (226).

Статут ВКЛ 1588 года ўтрымлівае цікавыя назвы тагачасных падаткаў:

головщина ‘пагалоўны грашовы збор, пошліна па ліку людзей; плата за забойства, за нанясенне ран’: *ѡ головщинахъ* і *ѡ навезкахъ людѡ простыхъ* (221); *емѡ во вр"де головщины двадца" копѡ гроше* (226). У тэксце сустракаецца і варыянт *головцизна*: а *головцизны* двадцать копѡ грошеи (225). Відавочна паходжанне наймення ад агульнаславянскага *голова*;

кгвалтъ ‘насілле, павіннасць, плата, штраф’: таковыи маеѣ *кгвалтъ* платити (220). Мнагазначная ў старабеларускай мове лексема перажыла перанос лексічнага значэння *кгвалтъ* ‘насілле’ – *кгвалтъ* ‘штраф, плата за здзяйсненне насілля, за злачынства’, аб чым сведчыць і тэкст некаторы артыкулаў Статута: хто бы чые ловы *кгвалтомъ* половиль тогды томѡ в чые" пощи бѡдетъ половиль маеѣ *кгвалтѡ* платити (217); таковыи маеѣ *кгвалтъ* платити (220). З часам, аднак, семантыка звужалася і значэнне ‘штраф, падатак’ страцілася;

навезка ‘штраф, грашовы падатак’: *ѡ головщинахъ и навѡкахъ* людехъ простого станѡ (225); а *навезки* тивѡнѡ ключникѡ воитѡ старцѡ по три рѡбли грошеи (226). Этымалогію тэрміна магчыма ўзвесці да дзеяслова *нав<зати* ‘прымусіць штосьці зрабіць’. Паколькі слова ўжывалася і ў выглядзе *нав<зка*, неабходна адзначыць ускоснае адлюстраванне якання ў варыянце *навезка*, калі *е* ўжывалася на месцы спрадвечнага < па аналогіі з выпадкамі беларускага якання, калі пісалі *е* пры вымаўленні [‘а].

Да назваў падаткаў і грашовых выплат прымыкае лексема *совито* ‘багата, шчодра, удвая’. Слова паходзіць са старажытнапольскага *sowito*. У Статуце сустракаецца як ў спалучэнні з дзеясловам: тогды за тое звера *совито* запла^тити повиненъ бѡдетъ (218), так і самастойна: а жонамъ ихъ *совито* (225).

У Статуце ВКЛ 1588 сустракаецца ўказанне на тагачасныя ўстановы і ўрадавыя арганізацыі. Напрыклад, выдзяляюцца найменні судоў:

судъ як агульная назва ўстановы: вси ти *зѡполны* *сѡдъ* засѡдши маюѣ и моѣ мети (214);

псарц

судъ головный трибунальскій: волно бѣдетъ позвати таковы' вр"дъ кгородскі до ~~суду~~ головного трибунальскаго (216);

судъ зуполный 'суд поўны, усеагульны, суд як працэс': а воевода, староста, ~~суду~~ зѣполнаго дати не хоте" (214).

Статут прапісваў розныя правілы паводзінаў асоб і, натуральна, складалінікі артыкулаў не маглі пазбегнуць ужывання найменняў розных тэрытарыяльных і прасторавых адзінак:

граница 'мяжа': хто бы за ~~границю~~ зашедьшы звера того добиль (218);

поветъ 'тэрытарыяльная адзінка': шл"хтичовъ в томъ же ~~поветѣ~~ wselyхъ (214);

чужая земля: тотъ зверъ ошоль бы о ~~чужю~~ землю (218).

Самай разнастайнай і разгалінаванай у тэкстах артыкулаў Статута ВКЛ 1588 з'яўляецца юрыдычная лексіка. Сярод юрыдычных тэрмінаў выдзяляюцца назвы ўдзельнікаў судовага працэсу:

винный 'вінаваты': тотъ стрелець в том ~~виннымъ~~ наиденъ будеть (218);

светка 'сведка': кгда и простого станѡ с трема ~~светками~~ жалобникъ пресегнетъ (223); и шл"хтичь ~~светковъ~~ к прис<зе не мель (223).

Некалькі тэрміналагічных адзінак выкарыстаны ў Статуце для наймення асоб, якія скардзіліся, падавалі скаргу ў суд:

жалобникъ 'існец, скаржнік, просьбіт': ~~жалобникъ~~ пресегнетъ (223);

сторона жалобна<: паклиж бы ~~жалобна~~< сторона не маючи зѡполнаго доводѡ якого с< вышѣ поменило (223); тогды ~~стороне~~ волно бѣдетъ в то' мере до сѡдѡ головного трибунальскаго апелевати (216);

сторона жалующа<: то вжо ~~сторона жалѡуча~~< бли'ша< бѣдетъ самотреть з собе ро'ными то'ко людми добрыми (224).

Абвінавачаныя асобы таксама ўзгадваюцца. Найменне для такіх асоб складалася з двух слоў і ўяўляла сабой субстантыўнае словазлучэнне з сувяззю дапасавання. Як і ў выпадку з найменнем, што называла пацярпелага, абвінавачанага называла словазлучэнне з назоўнікам *сторона*: ~~сторона обвинена~~< го'ломъ карана (225).

Часам выкарыстоўваецца гэты самы дзеепрыметнік з іншым назоўнікам: а тотъ шл"хтичь ~~обвиненыи~~ за таковымъ не зѡполны' доводѡ' го'ла не тратить (224).

Кожны з дакументаў, што выкарыстоўваліся ў тагачасных судах, таксама меў уласную назву:

артыкуль: ~~Артыкуль~~ ѣ цена зверомъ дикимъ (219);

листъ врьдовый (урядовый): и w иньшихъ ~~листехъ~~ вр"довыхъ покладанью такимъ естъ в семь статѡте wписано (215); через ~~листь~~ ур"довый пана того стрельца або его вр"дника wбослати (218);

листь упоминальный ‘афіційны ліст павучальнага або дакорлівага характару’: сторона жалобна< в то‘ кровде свое‘ маеть ^ вр"дó земьского тогожъ поветó ЛИСТЬ ПОМИНАЛНЫ въз"ти (215); и тотъ ЛИСТЬ ~~ПОМИНАЛНЫ~~ маеть быти вр"довне положонъ такимъ вбычаемъ (215).

У судовым працэсе выкарыстоўваліся таксама такія паняцці, як:

апелевати ‘звяртацца з апеляцыяй’: до суду галоўнаго трыбунальскаго *апелевати* (216);

дедизна ‘спадчынная маёмасць’: вны панъ въ чьѣ *дедизни* будутъ гоны (220);

оборона ‘абарона’: але примушоный ув *обороне* учинилъ (223);

поступокъ правный ‘справядлівы ўчынак’: за доводомъ стороны жалующе при *поступкохъ правныхъ* в семь статуте вписаныхъ (224);

право посполитое ‘права агульнае, агульнавядомае, усенароднае’: а зъ статутомъ бы се *права посполитого* не згожало (215);

школа ‘пашкоджанне’: повинъни будутъ сами укривжоному *шкоду* и наклады за доводомъ управити и заплатити (215).

У судзе, і сучасным, і старажытным, абавязкова выкарыстоўваецца *доводъ* ‘доказ’: если бы шл"хтичовъ ку *доводу* такому не мель (222).

Як і ў вышэйпаказаных выпадках, адзначаюцца двухслоўныя найменні з гэтым словам:

довод зуполный ‘поўны, пераканаўчы доказ’: але пре"се за *доводомъ зуполнымъ* стороны жалобное яко естъ вышей вписано маеть быти (223);

довод слушный ‘патрэбны, дарэчны доказ’: шл"хтитчъ за *слушнымъ доводомъ* маеть быти горломъ каранъ (222); маеть за *доводомъ слушнымъ* за забитого головщину платити (224);

Злачынствы мелі адметныя назвы:

горячий учинокъ ‘толькі што здзейсненае злачынства’: а былъ бы поиманъ на *гор"чомъ учинку* в часе вышей в семь статуте на *гор"чии учинокъ* замерономъ (222);

мужбойство ‘забойства чалавека’: в *мужбоистве* межи людьми простого стану (224);

злодеиский вбычай ‘крадзеж’: *злодеискимъ вбычаемъ* выкраль (220).

У Статуте сустракаюцца і найменні пакаранняў:

горломъ каранъ ‘пакараны смерцю’: тотъ шл"хтитчъ маеть *горломъ каранъ* (222); сторона вбвинена< *горломъ карана* (225).

Адметным юрыдычным тэрмінам з’яўляецца *прис<гу вчинити ротою* (*ротою присегнувши*) ‘даць прысягу па пэўнай формуле’. Тэрмін можа выкарыстоўваецца поўнаасцю, і разам з тым іншы раз сустракаецца толькі частка словазлучэння: *которые то присегу вчинивши, ротою судьи земьского, а писаръ ротою писара земьского* (214). Дадзеная юрыдычная

моўная формула мае трывалую традыцыю ў справавай пісьмовасці. Яшчэ ў “Рускай праўдзе”, зводзе феадальнага права Старажытнай Русі, складзеным у 11 ст., сустракаецца выраз *заходити ротѣ* ‘даць клятву, прынесці прысягу’. Заснаваны выраз на старажытным *рота* ‘клятва, прысяга’.

Разгляд грамадска-палітычнай тэрміналогіі, адзначанай у Статуце 1588 года, сведчыць аб значнай разгалінаванасці гэтай часткі старабеларускага слоўніка. Большасць з указаных адзінак з’яўляюцца ўласна беларускай лексікай (*горломъ каранъ, светка, сторона ѿбвинена*). Яны ўтварыліся на аснове агульнаславянскіх каранёў пры дапамозе розных словаўтваральных сродкаў. Адзінкавыя найменні запазычаныя з заходнееўрапейскіх моў (лацінізмы *артыкулъ, статутъ*, германізм *квалтъ*). Некаторыя тэрміны з’яўляюцца вытворнымі ад запазычанняў (*апелевати*). Пры перадачы на пісьме грамадска-палітычнай тэрміналогіі ў Статуце ВКЛ 1588 года назіраецца імкненне да фанетызацыі правапісу, у выніку чаго многія спецыфічныя фанетычныя рысы беларускай мовы знайшлі адлюстраванне ў помніку.

Па структуры сярод грамадска-палітычных тэрмінаў выдзяляюцца аднаслоўныя найменні (*головицина, писаръ, судъ*) і двухслоўныя назвы (*поступокъ правный, слуга путный*). Частка з разгледжаных найменняў у працэсе гістарычнага развіцця беларускай мовы страцілася, іншыя лексемы захаваліся, хаця зараз і не з’яўляюцца тэрміналагічнымі адзінкамі. Аднак вывучэнне грамадска-палітычнай лексікі старабеларускай мовы неабходна, бо гэта спрыяе пашырэнню ўласна беларускай лексікі сярод грамадска-палітычнага слоўніка сучаснай беларускай мовы, што павялічыць функцыянаванне беларускай мовы ў сучасным грамадстве.

Бібліяграфія:

- 1 Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы: у 2 ч. / склад. У. В. Анічэнка, П. В. Вярхоў, А. І. Жураўскі, Я. М. Рамановіч; пад рэд. Р. І. Аванесавы. – Вучэб. дапаможнік для студ. філал. фак. вуні. – Ч. 1. – Мінск: Выдавецтва акадэміі навук Беларускай ССР, 1961. – С. 222. (Далей спасылкі на фактычны матэрыял падаюцца па гэтым выданні з указаннем у дужках старонкі).